

Yayın Geliş Tarihi: 01.11.2022
Yayına Kabul Tarihi: 02.01.2023
Online Yayın Tarihi: 15.03.2023
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1197708

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 25, Sayı: 1, Yıl: 2023 Sayfa: 246-275
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL İKTİDAR KODLARININ DEĞİŞİMİ: MERKEZ-ÇEVRE DİKOTOMİSİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK^{1 2}

Emre SAVUT*

Öz

Merkez-çevre dikotomisi Osmanlı-Türk toplumunda yöneten-yönetilen ilişkisinin kuramsal açıklanmasında kullanılan en önemli paradigmadır. Bürokratik mekanizmalar tarafından kutsal kabul edilen ve mutlak, değişmez nitelikteki merkezin değerleri ile bunların dışında kalan çevrenin değerleri ayırımına dayanan bu paradigma, çok uzun yıllar Türkiye siyasetinin açıklanmasında hakim paradigma olarak kabul edilmiştir. Türkiye'de merkeze ve çevreye ait değerler din kurumu üzerinden tanımlanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de toplumsal sistemin merkezinin lâik/seküler değerlerden, çevrenin ise geleneksel/muhafazakar değerlerden oluştuğu kabul edilmiştir ve Türkiye siyasetinde yöneten-yönetilen ayrımı bu değerlerin mücadelesi üzerinden incelenmiştir. Bu çalışmada öncelikle merkez-çevre paradigmasının genel kabullerinden bahsedilecek ve ardından siyasal tarihimizdeki kırılma noktalarının neden bu paradigma ile açıklandığı ve bu açıklamaların geçerliliği tartışılacaktır. Bu bağlamda çalışmada, Türkiye'nin siyasal yaşamında son 10 yıllık dönemde yaşanan değişimler kültürel söylem ve semboller üzerinden incelenecektir. Çalışmada merkez ve çevre arasındaki mücadele alanları arşiv araştırmasına dayanarak ele alınacak ve arşiv araştırmasından elde edilen bulgular neticesinde Türkiye siyasetinde merkez ve çevreye ait genel kabullerin geçerliliği sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Merkez-Çevre Paradigması, Adalet ve Kalkınma Partisi, Bürokrasi, Kültürel Değerler.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Savut, E. (2023). Türkiye'de kültürel iktidar kodlarının değişimi: Merkez-çevre dikotomisini yeniden düşünmek. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (1), 246-275.

¹ Bu çalışma, Emre SAVUT tarafından Doçent Doktor Levent YILMAZ danışmanlığında hazırlanan "Türkiye'de Yeni Merkezin Oluşumunda Geleneksel Çevrenin Kullandığı Araçların İşlevselliği" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Etik kurul onayına ihtiyaç duyulmayan bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-5671-1771, esavut@mehmetakif.edu.tr.

CHANGE OF CULTURAL POWER CODS IN TÜRKİYE: RETHINKING THE CENTER PERIPHERY DICHOTOMY

Abstract

Center-periphery paradigm is the most important paradigm that is used in the theoretical explanation of ruler-ruled relationship in Turkey. According to paradigm, the values of the center are absolute and unchangeable and bureaucratic cadres considers these values as sacred. All values which are except from values of center are defined as values of environment. This paradigm was accepted as dominant paradigm for many years in the explanation of Turkish politics. The values of the center and periphery have been defined through religion in Turkey. In this context, It has been accepted that the center comprises from secular values and the periphery comprises from traditional/conservative values and the distinction of ruler-ruled has been examined with these values in Turkish politics. In this study, firstly, the general acceptances of the paradigm will be mentioned and then why the break points of our political history are explained with this paradigm and the validity of these explanations will be discussed.. In this context, changes in the last ten years of the Turkish political life will be examined through cultural discourse and symbols. In the study, struggle areas between center and periphery will be discussed through archival research and the validity of the general acceptances of the center-periphery paradigm in the last period of Turkish politics will be queried through archival findings.

Keywords: *Center-Periphery Paradigm, Justice and Development Party, Bureaucracy, Cultural Values.*

GİRİŞ

Osmanlı-Türk toplumu, Batı toplumlarındaki sosyo-ekonomik ara kurumlara sahip olmaması nedeniyle siyasal sistemin açıklanmasında kendisine özgü bir gelişim çizgisine sahiptir. Dolayısıyla yöneten-yönetilen ilişkisinin açıklanmasında da Batı siyasal düşüncesinde üretilen teoriler kullanılamamıştır. Edward Shills'in ortaya koyduğu ve değer temelli bir ayrıma dayanan merkez-çevre paradigması bu noktada Türk siyasal yaşamı çalışanlar için bir "imdat çekici" olmuştur.

Shills'in paradigması Şerif Mardin tarafından "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar" başlığıyla Osmanlı-Türk toplumsal yapısına uyarlanmıştır. Buna göre Osmanlı-Türk toplumunda yöneten-yönetilen ilişkisi, sosyo-politik yapının özgün niteliği nedeniyle kültürel değerler sistemi üzerinden açıklanabilir. Kültürel değerler sistemi üzerinden yapılacak ayrımın temel belirleyicisi ise İslâm dinidir. İslâm dininin belirleyiciliği ile gerçekleştirilecek ayırmada lâik/seküler değerler ve bu değerleri savunan elit merkezi; dinî hassasiyeti yüksek olan muhafazakâr halk kitleleri ise çevreyi oluşturur.

Seküler değerleri benimseyen bürokratik seçkinler ile geleneksel değerlere bağlı kitleler arasındaki ikiliğe dayanan merkez-çevre paradigması ortaya koyduğu genel kabuller ile siyasal tarihimizin başlıca dönüm noktalarının açıklanmasında oldukça elverişli bir niteliğe sahiptir. Bu elverişli nitelik paradigmayı egemen

paradigma konumuna taşımıştır. Ancak, Türkiye siyasetindeki merkez-çevre dikotomisini konu alan yakın dönem çalışmalarda paradigmanın 2002 sonrası dönem için kullanılmasının sorunlu kabul edildiği görülmektedir (Açıkel, 2006; Bingöl & Çolak, 2010; Tuncel & Gündoğmuş, 2012).

Bahsedilen bilgiler ışığında çalışmada, paradigmanın lâik/seküler merkez-geleneksel/muhafazakâr çevre olarak şekillenen temel ayrımının cari Türkiye siyaseti için geçerli olmadığı ve yine paradigmanın sadece cari dönem Türkiye siyasetini değil 1960 sonrasında yaşanan kırılma dönemlerini de açıklamakta yetersiz olduğu hipotezleri sınamaktadır. Bu hipotezlerin doğrudan arşiv araştırması yoluyla elde edilecek somut verilerle işlenecek olması araştırmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayırmaktadır.

Merkez-çevre ayrımı çok geniş alana yayılan bir mücadeleyi işaret eder. Hukuk, sanat, eğitim, bürokrasi, kurumlar, kültürel yapı vb. bahsedilen mücadeleye konu olabilmektedir. Araştırma bu alt sistemlerden kültürel alanda yaşanan süreci ele alacak ve söylem ve semboller üzerinden merkez-çevre mücadelesinin tarihsel seyrini inceleyecektir. Dikotominin belirleyicisinin İslâm dini olduğundan hareketle araştırma, merkez ve çevre aktörlerinin din kurumuna bakışını ve bu kapsama girecek sembol ve söylemleri konu almaktadır.

Arşiv araştırması, çalışmada tercih edilen temel veri toplama yöntemidir. Arşiv araştırması yoluyla elde edilecek bilgiler konunun daha derinlemesine analiz edilebilmesini, gözden kaçan küçük detayların ortaya çıkarılabilmesini ve sembol ve söylemler düzeyinde eyleme dönüşen konuların incelenebilmesini sağlayacaktır. Araştırma verileri toplanırken öncelikle Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinin dijital kaynakları tercih edilmiş; ardından elde edilen bilgiler farklı gazetelere yönelik doğrudan arşiv araştırması ile desteklenmiştir. Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinin tercih edilme nedeni bu gazetelerin dijital arşivlerinin erişime açık olmasıdır. Arşiv araştırması yoluyla elde edilen veriler sadece bilgi toplama amaçlı kullanılmış; gazete haberlerine yönelik bir içerik analizi yapılmamıştır. Arşiv araştırması tarihsel olarak geleneksel merkezin kurumsallaşma döneminin başlangıcı kabul edilebilecek olması nedeniyle 1920 yılı ile halen devam eden bir sürecin başlangıcını ifade eden 2018 yılları arasını kapsamaktadır.

Araştırmaya öncelikle merkez-çevre dikotomisine ilişkin kuramsal çerçevenin çizilmesi ile başlanacaktır. Verilecek kuramsal bilgiler çalışma hipotezlerinin doğrulanabilmesi noktasında son derece önemlidir. Sonrasında 1920 yılından itibaren söylem ve semboller düzeyinde incelenebilecek somut örneklerle merkez-çevre mücadelesinin Türkiye siyasetindeki seyri ortaya konacak ve 2002 sonrasında "değişen merkez" düşüncesi yine söylem ve semboller aracılığıyla işlenecektir. Sonuç kısmında değerlendirme ve tartışmalara yer verilecektir.

MERKEZ-ÇEVRE PARADİGMASINA İLİŞKİN KURAMSAL ÇERÇEVE

Paradigmanın temel kabullerini ortaya koyan ilk isim Edward Shills'tir. Buna göre modern ulus devlet yapılanmasına sahip olan her toplum bir merkeze sahiptir (Shills, 2002, s. 86). Bununla birlikte bahsedilen merkez coğrafi bir tanımlamayı değil, toplumsal yapının temelinde yer alan değerler bütünü ifade eder (Gönenç, 2006, s. 129).

Paradigmaya göre merkez tektir. Parçalanıp, bölünebilmesi ve değiştirilmesi mümkün değildir. Bu anlamıyla merkez, kutsal bir niteliğe sahiptir. Toplum tarafından genel kabul görmesi ve bürokratik elit tarafından korunuyor olması merkezin değerlerine kutsallık sıfatını kazandıran temel gerekçelerdir. Weberyen karizma anlayışından hareketle merkezin değerleri olağanüstü koşulların ürünü olarak ortaya çıkarlar. Merkeze ait değerler, süreç içerisinde olağan bir karakter kazanarak gündelik yaşamın belirleyicisi konumuna gelirler. Weberyen karizma anlayışı, paradigmada merkezin değerlerine atfedilen kutsallığın izlerini taşır. Karizma alanı otoritede kurumsallaşır ve otoritenin gücünü de arkasına alan karizma alanı yani çalışmanın terminolojisiyle merkezin değerleri, sadakat ve yükümlülüğü içeren ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayan dinsel bir etkiye sahip olur (Weber, 2012, ss. 476-486). Merkezin değerlerine yönelik kutsallık nitelendirmesi buradan kaynaklanır.

Toplumsal kurumlar ve eylemler merkeze ait kutsalları yani inanç ve değerler bütünü belirgin bir duruma getirir. Birbirleriyle doğrudan ilişki içerisinde olan ekonomiden siyasal sisteme, bürokrasiden kamu kurumlarına kadar tüm toplumsal alt sistemler merkezin değerlerinin belirleyiciliği altındadır (Shills, 2002, s. 89). Merkezdeki inanç ve değerlerin dışında kalan tüm inanç ve değerler çevre olarak tanımlanmaktadır ve çevre, dışlanan, kontrol altında tutulması gereken konumdadır. Merkez-çevre paradigmasının temel meselesi çevrenin denetlenip kontrol altında tutulmasıyla merkezin değerlerinin yeniden üretiminin sağlanmasıdır (Açıkel, 2006, s. 31). Yeniden üretilmesi amaçlanan merkezin değerleri tüm toplumsal örgütlenmelerin meşrulaştırıcısı olarak kabul edilir ve toplumsal davranış kalıplarının merkezin değerleri etrafında şekillenmesi beklenir. Dolayısıyla toplumsal davranış kalıplarının ve buna bağlı olarak günlük yaşam pratiklerinin en önemli belirleyicilerinden biri olan kültürel yapının da merkezin değerlerine bağlılığı şarttır. Bu cümleden hareketle günlük yaşam pratiklerinde merkezin değerlerinden sapmayı ve bu anlamıyla çevreye bir yönelişi (Ahıska, 2006, s.18) temsil eden eylem ve söylemlerin de denetim altında tutulması gerekmektedir.

Merkez ve çevre ayrımının kuramsal kabullerinde merkezin tekliği ve bütünlüğü düşüncesi egemendir. Bu anlamıyla "tek" olan merkezin bölünmesi ve değiştirilmesi söz konusu değildir. İktidar sahipleri bu tek ve bölünemez merkeze ait değerleri benimsemek durumundadır. Merkezin değerleri olarak tanımlanan değerler, iktidar temsilcilerinin sahip olması gereken değerlerdir. Merkezin tekliği

ve değişmezliği düşüncesine karşın çevre heterojen bir yapıdadır. Çevrenin bölünmüşlüğü, çevrenin aktörlerinin merkezin değerlerine yönelik tavır alışları belirler. Buna göre merkezin değerlerini topyekûn yok saymayan, merkezin bazı değerlerini benimseyerek sistem içerisinde çevreye ait kısmî kazanımlar elde etmeyi amaçlayan kesim "yakın çevre"; merkezin değerlerine karşı kesin bir karşı çıkışa sahip ve sistemin tüm değerler sistemini kökten değiştirmeyi amaçlayan kesim ise "uzak çevre" olarak nitelendirilebilir (Gönenç, 2006, ss.132-133). Merkez-çevre ikiliğine yönelik çevre özelinde gerçekleştirilebilecek bu şekilde bir ayırım, ilerleyen bölümlerde bahsedileceği üzere Türkiye siyaseti açısından da elverişli gözükmektedir.

Toplumsal elit sadece yönetici elitten oluşmaz; özellikle merkezin korunması ve yeniden üretilmesi noktasında siyasal iktidar, bürokratik elitin denetimi altında kabul edilir. Bu cümleden hareketle merkezi koruyacak aktörler bürokratik elitlerdir. Bu durum Shills tarafından merkeze ait kutsal değerlerin ideoloji potansiyeline sahip olduğu şeklinde değerlendirilmiştir (Shills, 2002, ss. 87-88). Bürokratik elit, standartlaşmış düzene itaat edenleri ödüllendirip, düzen dışına çıkanları cezalandırarak sürekliliği sağlar. Çevreye ait değerlerin siyasal alanda güçlenmeye başlaması ve merkezin değerlerini "tehdit" eder duruma gelmesi halinde, kendisini merkezin koruyucusu olarak kabul eden bürokratik elitler sisteme müdahale eder ve çevre merkezden uzaklaştırılarak merkezin değerlerinin yeniden üretimi sağlanır (Shills, 2002, s. 91).

Merkez-çevre ikiliğinde ayrıca aydınların modernleşme sürecindeki konumuna da değinmek gerekir. Bu noktada Shills'in düşüncelerinin Karl Mannheim'in ile paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür. Mannheim bir toplumun yaşadığı modernleşme sürecinde "entelijensiya grupları" arasında fikir birliği olduğu durumlarda herhangi bir sorunun yaşanmayacağını ancak değişim sürecindeki fikir ayrılıklarında geleneksel değerleri (merkezin değerlerini) benimseyen entelijensiyanın değişime karşı duracağını ifade etmiştir (Mannheim, 2004, ss. 35-41). Aydınların değişim süreçlerindeki çatışması, Osman-Türk siyasal sisteminde gerek imparatorluğun bürokratik elit önderliğinde yaşadığı modernleşme sürecine geleneksel elitler tarafından gösterilen karşı çıkışlar gerekse de Cumhuriyet dönemi ile birlikte çevrenin çeşitli kazanımları noktasında lâik/seküler devlet seçkinlerinin karşı çıkışları bakımından anlamlıdır.

Merkez-çevre paradigmasının yukarıda bahsedilen merkezin değerlerinin kutsallığı, bölünmezliği ve tekliği; bürokratik elitlerin merkezin değerlerinin koruyucusu olarak tanımlanması; aydınların değişim süreçlerindeki tavır alışları gibi hususlar, paradigmayı Türk siyasal sistemi ile doğrudan örtüşür kılmaktadır. Cumhuriyet reformları ile birlikte yaşanan değişim ve oluşan yeni değerler sisteminin "Kemalizm" adıyla ideolojik karakter kazanması ve buna bağlı olarak oluşan "Kemalist iktidar-İslâmî muhalefet" ayrımı paradigmayı Türk siyasal yaşamı için bir "cevap anahtarı" konumuna taşımıştır (Açıkel, 2006, ss. 32-33).

Merkez-Çevre Dikotomisi: Türkiye Siyasetinin Temel Kırılması

Batı düşünce sisteminin gelişim çizgisi, Antik Yunan'dan itibaren birbiriyle ilişkili sosyo-ekonomik gelişmelere göre şekillenmiş ve süreç içerisinde ortaya çıkan sistem, sınıf ve gruplar siyasal alandaki yöneten-yönetilen ikiliğinin açıklanmasına referans olmuştur. Ancak Şerif Mardin, Osmanlı-Türk toplumunda sosyo-ekonomik yapıya bağlı olarak ortaya çıkan ara kurumların söz konusu olmaması nedeniyle yöneten-yönetilen ilişkisinin kültürel değerlere dayalı sosyolojik bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini belirtmiştir (Bayramoğlu & Güngören, 2006, ss. 119-124). Yine Mardin'e göre Batı toplumlarında aristokrasi, Kilise, burjuvazi, işçi sınıfı gibi ara kurumlar arasındaki çatışmalar uzlaşma ile sonuçlanabilmekte ve buna bağlı olarak merkez ile çevrenin bütünleşmesi söz konusu olabilmektedir (Mardin, 2009, s.122). Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet otoritesine rakip olabilecek dinî bir kurum ya da ekonomik sınıf yoktur. Dolayısıyla sosyo-ekonomik ara kurumlardan kaynaklı bir siyasal uzlaşmazlık durumu söz konusu değildir. Merkez ve çevre arasındaki ilişki hep tek boyutlu ve çatışmaya dayalı olmuştur. Şerif Mardin bu durumu, Osmanlı-Türk toplumunun yaşadığı modernleşme sürecinin ardından da devam eden en önemli kopukluk olarak nitelendirmiştir (Mardin, 2009, s. 123).

Bürokrasi, Osmanlı-Türk siyasal sisteminin merkez-çevre ayrımında en önemli belirleyici konumunda olmuştur. Bürokrasinin belirleyiciliği hem klâsik dönem imparatorluk yapısında hem Batılılaşma süreci ve sonrasında hem de erken Cumhuriyet döneminde kendisini göstermiştir. Ancak bu noktada Kemal Karpat'ın aydın ve bürokratların modernleşme sürecindeki konumuna farklı yaklaşımını kısaca işlemek gereklidir. Ona göre Osmanlı-Türk toplumunun modernleşme sürecinin harekete geçiricisi olarak aydınların ve bürokratik elitlerin gösterilmesi hatalı bir düşüncedir. Modernleşme sosyo-ekonomik ve demografik yapıdaki değişmelerin sonucunda kaçınılmaz olarak ortaya çıkan bir süreçtir. Elit tabakalar bu kaçınılmaz değişim sürecinin bir sonucu olarak belirleyici rol üstlenmişlerdir. Bir diğer ifadeyle imparatorluk içerisindeki elit kadrolar modernleşmenin nedeni değil, büyük oranda yürütücüsüdürler (Karpat, 2006, s. 446). Bununla birlikte Karpat'ın bu tezinin elit kadroların belirleyici gücünü ortadan kaldırmadığını, aksine yürütücü sıfatının bu kesimlere ciddi bir siyasal güç sağladığını göz ardı etmemek gerekir. Bürokratik elitin imparatorluğun modernleşme sürecindeki etkin konumu yakın dönem Türkiye siyasetine de damga vuracak bir miras olmuş; tüm toplumun üzerinde, tarafsız, güçlü bir devlet geleneği oluşmuştur (Ahmad, 2022, s. 27). Şükrü Hanioglu bürokratik elitizme dayalı bu devletçi geleneği, uluslararası siyasetteki diğer örneklerle yaptığı kıyaslamadan hareketle "entelektüel Ortodoksluğu" olarak nitelendirmiştir (Hanioglu, 2006, ss. 80-81).

Merkezin siyasal ve ekonomik gücü, kültürel farklılığı da beraberinde getirmiştir. Çevrenin kültürel anlamdaki bölünmüşlüğüne karşın merkez son derece düzenli değerler sistemine sahiptir. Merkez ve çevre arasındaki kültürel farklılık

semboller, simgeler, söylemler vb. üzerinden netleşmektedir. İlber Ortaylı, modernleşme sürecinin toplumların kültür kalıpları ve kurumları üzerinden sarsıcı etkiler yarattığını ve kendisinin Tanzimat dönemi ile başladığını ifade ettiği modernleşme sürecinin her ne kadar trajik bir yıkıma neden olmasa da İslâm-Hıristiyan adetleri, Doğu-Batı kültürü gibi kırılmaları beraberinde getirdiğini ifade etmiştir (Ortaylı, 2002, s. 14). Modernleşme sürecinin devamında, özellikle 20. Yüzyılın başı ile birlikte bahsedilen kültürel bölünme daha da derinleşmiş ve medeniyet kavramı bürokratik kadrolar ile özdeşleşmeye başlamıştır (Mardin, 1992, s. 126). Devlet seçkinleri ile özdeşleşen kültürel ayrıcalık aynı zamanda merkeze ait düşünce ve davranış biçimlerinin de kurumsallaşmasını sağlamaktadır. Kurumsallaşan kültürel değerler, yukarıda ideoloji haline gelmek olarak ifade edildiği şekilde, çevrenin merkeze yerleşmesini engellemek adına bürokratik eliti harekete geçirecek ilkeler bütünü de ifade etmektedir (Mardin, 2009, ss. 128-129). Ancak bu kültürel bütünlük toplumun tamamına yayılamamış; Saray çevresinde öbeklenen ve büyük bir çoğunluğu Avrupa görmüş olan elit bir grubun ayrıcalıklı konumuna işaret etmiştir (Ahmad, 2022, s. 35). Bu da bürokratik elit ile halk kitleleri arasındaki kültür temelli ikiliğin oluşumu açısından anlamlıdır. Kemal Karpat'a göre pozitivism ve lâiklik üzerinden tanımlanan düşünce sisteminin benimsenmesini ve uygulanmasını savunan aydınlar ve bürokratik elit, bu düşüncenin toplumun tamamına yayılmasını ve hükümet pratiklerine yansımaları istememişler ve bu bağlamda kendi ayrıcalıklı konumlarını güçlendirmeyi hedeflemişlerdir. Bir diğer ifadeyle pozitivist/seküler düşünce sistemi toplumsal yapının tamamını şekillendirecek bir düşünce sistemi olarak bir "olması gereken" şeklinde tanımlanmış ancak bu düşünce sisteminin bilgisine sadece elit grupların sahip olması tercih edilmiştir (Karpat, 2006, s. 444). Bu yaklaşım Cumhuriyet ideolojisine de kaynaklık eden meşrutiyet modernleşmecilerinin "Din avamın ilmidir, ilim havassın (seçkinlerin) dinidir" düşüncesini temel aldıkları şekilde değerlendirilmiştir. (Hanioglu, 2006, s. 46). Bilal Eryılmaz ise bu durumu, modernleşmenin getireceği köklü değişimlerin bürokratik ve merkeziyetçi bir yönetim anlayışını zorunlu kıldığı; dolayısıyla halkın devre dışı bırakılmasının gereklilik olarak kabul edildiği şeklinde değerlendirmiştir (Eryılmaz, 2010, s. 160). Kültürel alandaki ikilem İlber Ortaylı tarafından "...İstanbul halkı Tıbbiye hocasından üfürükçüye, üfürükçüden eczacıya dolanırdı. Çoğu kibar ailenin Fransızca mürebbiye getirdikleri oğullarını, bir yanda da Mevlevî dergâhına götürüp şeyhin elini öptürüp tarikata soktuğu bilinir." sözleri ile ifade etmiştir (Ortaylı, 2002, s. 27). Bu anlatımda da görülebileceği üzere seçkinler ile özdeşleşmiş pozitivist değerler halka geçmemiş; halkın geleneksel değerlere bağlılığı varlığını sürdürmüştür. Ayrıca, Tanzimat reformları büyük oranda gayrimüslim tebaanın hukukunu iyileştirmeye yönelik görüldüğünden, Müslüman halkın, reform sürecini yürüten yeni bürokratik kadrolara karşı olumsuz tavır alışması da söz konusu olmuştur (Eryılmaz, 2010, s. 173).

Modernleşme süreci, merkez-çevre ayrımında kültürel öğelerin belirleyiciliğini net bir biçimde ortaya çıkardı. Bu bağlamda çevre, ekonomik ve siyasal ayrıcalıklara sahip yönetici seçkinlerin modernleşme adı altında "zevk ve eğlence" düşkünü olduğu düşüncesinden hareketle geçmişe oranla çok daha net bir biçimde İslâm dini ile özdeşleşmeye başladı (Mardin, 2009, ss. 130-131). Bu özdeşlikten bahsederken imparatorluğun hem yönetsel hem de hukukî anlamda İslâm dinin belirleyiciliğinden çıkışını göz ardı etmemek gerekir. Modernleşme süreci ile birlikte, İslâm dininin belirleyici olduğu bu yapı, Şerif Mardin'in deyimiyle toplumsal güç ilişkilerini seküler bir tarzda ele alan yeni bürokratik sınıfa özgü bir tavrın ürünü olan "bürokratik stil"e evirildi (Mardin, 1991, s. 42). Bürokratik stilin temsilcileri olan Tanzimat bürokratları pozitivist temele dayalı modern eğitim almış kişilerdi. İlerleyen dönemde imparatorluk içerisinde de hayat bulacak bu yeni tarz eğitim kurumları, imparatorluğun son dönemini yönetecek ve Cumhuriyeti kuracak kadroları yetiştirmişti (Zürcher, 2016, ss. 116,122). Özellikle 1908 sonrası dönemde siyasal alandaki belirleyiciliği ellerine geçiren yeni nesil bürokratik kadrolar pozitivist değerler ışığında kapsayıcı bir modernleşme sürecini uygulamaya geçirdiler (Ahmad, 2022, s. 44).

Kurtuluş mücadelesi sonrasında benimsenen yönetim anlayışında, kapsamlı bir modernleşme süreci ile yeni bir kültürün yaratılması amaçlanmış; din kurumu ise bu amacın önündeki en önemli engel olarak kabul edilmişti (Ünüvar, 2009, ss. 136-138). Geleneksel değerler ve bunlar üzerinden tanımlanabilecek tüm semboller yeni oluşturulacak toplumsal yapıya yönelik bir tehdit olarak algılanmıştı (Ahmad, 2022, s. 25). Bir diğer ifadeyle lâiklik ilkesi yeni toplumsal düzenin tüm alt sistemlerini belirleyecek temel ilke konumuna yerleşmişti (Ozankaya, 1995, ss. 189-191). Yeni tasarlanacak toplumsal yapıda, pozitivist/seküler değerlere dayalı düşünce sisteminin Osmanlı imparatorluğu döneminde bürokratik elite özgü kabul edilen yapısı, Cumhuriyet dönemi ile birlikte adeta bir devlet ideolojisi haline gelmiş, diğer tüm düşünceler gerici ve yıkıcı olarak kabul edilmiştir (Karpat, 2006, ss. 444-445). Daha önce de bahsedildiği gibi adeta bir din olarak tanımlanan ve elit kadroların sahiplendiği bilimselci yaklaşım, toplumu şekillendirecek bir siyasal ideoloji olarak tanımlanmış ve bu da siyasal alanda bilimselcilik-dincilik çatışması olarak adlandırılabilir yeni bir tartışma eksenini ortaya çıkarmıştır (Hanioğlu, 2006, s. 74). Bu bağlamıyla bürokratik elit ile özdeşleşen merkezin değerleri kutsallaştırılırken, bu değerlerin dışında kalan tüm değerler çevre içerisinde kodlanmış ve sistemden dışlanması gereken değerler olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras alınan ve Cumhuriyet dönemi ile birlikte sınırları çok net bir biçimde çizilen lâik-seküler merkez-muhafazakâr-İslâmcı çevre ayrımı çok uzun yıllar boyunca Türkiye siyasetinin en önemli açıklayıcısı olarak kabul edildi. Bu bağlamda merkez-çevre paradigması da Türk siyasal yaşamı çalışanlar tarafından hâkim paradigma olarak konumlandırıldı. Paradigmanın hâkim konuma gelmesi, paradigmanın genel kabulleriyle siyasal tarihimizdeki yaşanan olayların görünürde örtüşmesinden kaynaklanmaktadır. Bu

anlamda Türkiye siyaseti, 1920'li yıllardan günümüze kadar merkez-çevre mücadelesine konu olabilecek çok zengin bir içeriğe sahiptir.

SÖYLEM VE SEMBOLLER ALANINDA TÜRKİYE'DE MERKEZ VE ÇEVRE AYRIMI

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde değişen eğitim anlayışından geçmiş kişiler olan Cumhuriyet'in kurucu kadroları, kamusal yaşamın dinin belirleyiciliğinden kurtarılması ve dinin bireysel alanda tanımlanması noktasında son derece kararlıydılar. Bu bağlamda İslâm dinine ve imparatorluk dönemine ait söylem ve sembollerin günlük yaşamdaki görünürlüğünün azaltılması ve hatta tamamen ortadan kaldırılması adına son derece ciddi adımlar atılmıştı.

Geleneksel Merkezin Kurumsallaşması: 1920-1950 Dönemi

Geleneksel sistemin izlerinin silinmesi noktasında özellikle kitlelerin inandığı dini anlayabilmesi açısından Kur'an'ın, ezanın ve hutbelerin Türkçeleştirilmesine öncelik verildi. Mustafa Kemal bu politikayı savunurken, Türk halkının, içerisinde ne anlatıldığını bilmeden Kur'an'ın peşinden gittiğini, amacının halkın inandığı kitapta ne anlatıldığını bilmesini sağlamak olduğunu ifade etmişti (Kışlalı, 2006, s. 159). Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi noktasında önemli adımlar atıldı ancak özellikle Kur'an çevirilerindeki eksik ve hatalar nedeniyle ilk girişim başarısız olmuştu. Hutbelerin Türkçeleştirilmesinde ise 1927 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan hutbe kitabı ile hutbelerin öğüt kısımlarının Türkçe okunmasına karar verildi ancak hutbe konusunda atılan Türkçeleştirme adımı hutbelerin tamamı için geçerli olmadı (Cündioğlu, 2014, ss. 18-31). 1932 yılına gelindiğinde ise çok önemli bir adım atılarak namaz ibadeti dışında ezan, salâ ve tekbirlerin Türkçe olmasına karar verildi. İlk Türkçe ezan 3 Şubat 1932 tarihinde Ayasofya Camii'nde okundu (Jaschke, 1972, s. 45). Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi ise Elmalılı Hamdi Yazır tarafından gerçekleştirildi ve 1935-1938 yılları arasında Hak Dini Kur'an Dili adlı 9 ciltlik eser yayımlandı (Cündioğlu, 1998, s. 83). Türkçeleştirme hareketinin bir diğer sembolik örneği de milletvekillerinin yemin metinlerine yönelikti. Buna göre lâik ve demokratik devlet esaslarına aykırı olduğu gerekçesiyle milletvekilleri yemin metninden "vallahî" ifadesi çıkarıldı (Tunaya, 2003, ss. 160-161). 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edilen Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun ise Türkçeleştirme hareketinin en önemli taşıyıcı uygulaması konumundaydı.

Geçmişin izlerinin silinmesi noktasında bir diğer önemli başlık da kılık-kıyafet düzenlemeleriydi. Öncelikle erkeklere yönelik adım atılarak 1925 yılında alınan bir Bakanlar Kurulu kararı ile hâkimler dışındaki tüm memurlara şapka zorunluluğu getirildi (Jaschke, 1972, ss. 28-29). Memurlara, milletvekilleri ve halka şapka takma zorunluluğu ise Şapka İktisası Hakkında Kanun ile getirildi (Mevzuat Bilgi Sistemi, 28.11.1925). Tek parti iktidarı döneminde kılık-kıyafet başlığında yer alan bir diğer önemli düzenleme ise 3 Aralık 1934 tarihli Bazı

Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun'dur. Kanun ile hangi dine mensup olursa olsun din adamlarının ibadethaneler dışında dinî kıyafet giymesi yasaklanmıştı (Resmî Gazete, 13.12.1934). Bu kanunu yorumlayanlar dinî sembol ve kıyafetlerin kamu kurumlarında kullanılmasının yasaklandığı şeklinde bir yorum getirmiş (İnce, 2010) ve bu yorum da merkez ile çevre arasında tarihsel süreçte önemli kriz başlıklarına kaynaklık etmişti.

Efendi, Bey, Paşa gibi unvanların yasaklanması, soyadı kanunun çıkarılması; Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun'un kabul edilmesi; miladi takvimin kullanımının yasal statüye kavuşması ve uluslararası yıl sayılarının kabul edilmesi; Bazı Ay Adlarının Değiştirilmesi Hakkında Kanun ile Teşrinievvel ayının adının Ekim, Teşrinisani ayının adının Kasım ve Kânunuevvel ayının adının Aralık olarak değiştirilmesi; hafta tatilinin Cuma gününden Pazara alınması; Peygamberin doğum gününün resmî tatil olarak kabulüne son verilmesi vb. bu dönemde imparatorluk mirasından ve İslâm dininin etkisinden soyutlanma noktasında atılan önemli adımlar olarak değerlendirilebilir (Savut, 2018, ss. 82-85).

Son olarak merkez ile çevre arasındaki mücadelede sembol bir konumda olan Ayasofya Camii'nin müzeye dönüştürülmesi konusuna da değinmek gereklidir. Ayasofya Camii'nin müzeye dönüştürülme süreci 1932 yılında cami ve mescitlerin sınıflandırılması çalışmaları ile başlamıştı. Çalışma kapsamında cami ve mescitlerin sayısı, diğer camilerle mesafesi, cemaat sayısı, tarihi, estetik yapısı vb. araştırılmıştı. Buna göre cemaati olmayan ve başka camilerle arasındaki mesafe 500 metreden fazla olmayan camilerin farklı alanlarda kullanılması yoluna gidilecekti. Çalışma sonrasında çok sayıda cami kapatıldı ve çeşitli kurumlara devredildi. Ayasofya Camii de bu kapsamda Bakanlar Kurulu kararı ile müzeye dönüştürülmüştü (Kara, 2012, ss. 164-165; Jaschke, 1972, ss. 65-66). Ayasofya Müzesi 1 Şubat 1935 tarihinde ziyarete açıldı (Zaman, 01.02.1935).

1920 sonrası dönem, kökenini imparatorluk döneminden alan laik/seküler merkez-muhafazakar/dindar çevre ikiliğinin kurumsallaştığı dönemi ifade eder. İmparatorluğun modernleşme sürecinin taşıyıcısı konumundaki yeni nesil bürokratik elitin, siyasal alanın doğrudan belirleyicisi konumuna gelmesi ile sosyo-kültürel yapının bütünüyle yeniden tasarlanması mümkün olmuştur. Bu dönem merkez-çevre ayrımında "olması gereken" şeklinde ifade edilen ve siyasal-toplumsal yapının yegâne belirleyicisi olarak konumlandırılan merkeze ait değerler sisteminin ortaya konduğu dönemdir. Bu dönemdeki uygulamalar, İslâm dininin günlük yaşam pratiklerindeki belirleyiciliğini ve yansımaları asgari seviyeye indirmeyi hatta ortadan kaldırmayı amaçlamış; din, doğrudan bireysel alanda tanımlanmıştır. İbadet dili, günlük dil, kamusal söylem, kılık kıyafet, kamusal ve tarihî mekânlar gibi birçok başlıkta yeni değerler sistemi egemen kılınmış ve Türkiye siyasetinde bu gibi başlıklarda hayata geçirilecek uygulamalar, eylemler, söylemler vb. tarihsel süreçte merkez-çevre ikiliğinin mücadele alanlarını oluşturmuştur. Bir diğer ifadeyle kültürel alt sistemi ilgilendiren başlıklarda merkez

ile çevre arasındaki mücadelenin dolayısıyla da kuramın genel kabullerinin "yeniden" düşünülmesi bu döneme referansla gerçekleşecektir.

Türk Siyasal Yaşamında Merkez-Çevre Mücadelesi: 1950-2002 Dönemi

1946 yılında Demokrat Parti (DP) ile yeni bir partileşme deneyimi yaşayan çevre, 1950 yılında DP'nin, 27 yıllık tek parti iktidarına son vermesiyle birlikte iktidara ulaşmıştı. DP döneminde çevrenin sembol ve söylemler düzeyinde ilk ve belki de en önemli kazanımı Türk Ceza Kanunu'nda yapılan değişikliklerle ezanın Arapça okunması yasağına son verilmesiydi (Eroğul, 2014, s. 90). Ezanın Arapça okunmasına izin verilmesinin ardından atılan bir diğer adım devlet radyosunda haftada üç gün Kur'an okunmasına karar verilmesi oldu (Zafer, 07.07.1950).

DP iktidarında yaşanan bir olay ise belki de iktidar partisinin karşılaşacağı sonun işaret fişegini yakmıştı. 1955 yılının Kasım ayındaki grup toplantısında DP iktidarı, kendi milletvekilleri tarafından çok sert bir şekilde eleştirilmişti ve hükümet üyelerinin istifası istenmekteydi. Süreç tüm bakanların istifasıyla sonuçlanmış; Menderes ise parti grubundan güvenoyu almıştı. Partisinin kendisine göstermiş olduğu güvene karşı bir konuşma yapan Menderes, Türkiye'de merkez-çevre mücadelesinde köşe taşı olarak nitelendirilebilecek bir söylem dile getirmiş ve parti grubuna yönelik "Siz öylesine güçlüsünüz ki, şu anda isterseniz anayasayı bile değiştirebilir, hilafeti bile geri getirebilirsiniz" ifadelerini kullanmıştı (Birand vd., 2005).

27 Mayıs 1960 günü DP iktidarına karşı gerçekleştirilen askerî darbe, merkezin koruyucusu rolündeki bürokratik eliten çevreye yönelik ilk müdahalesine işaret etmektedir. Ancak yukarıda bahsedildiği üzere merkezin değerlerinin müdahale sonrasında yeniden üretileceğine ilişkin teorik kabul, daha ilk müdahalede pratikte karşılık bulamamıştır. Aslında darbe sonrasında ülke yönetimini ele geçiren Millî Birlik Komitesi (MBK) içerisinde kuramın genel kabulleriyle örtüşecek şekilde DP dönemi yaşanan gelişmelerin silinmesi gerektiğini düşünenler de vardı. Örneğin MBK'nin önemli isimlerinden biri olan Alparslan Türkeş, darbeden kısa bir süre sonra Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği bir röportajda Arapça ezan yasağının kaldırılmasını ihanet olarak nitelendirmiş, DP iktidarında kara çarşafın tüm yurda yayıldığını ve inkılâpların din, kıyafet ve zihniyet sahasında gerilediğini ifade etmişti (Başkut, 1960). Türkeş'in açıklamasından kısa bir süre sonra MBK tarafından yayımlanan 35 numaralı tebliğ ise MBK yönetiminin Türkeş'ten farklı düşündüğünü ortaya koymaktaydı. Tebliğde vatandaşların dinî inanç ve ibadetlerine zor yoluyla müdahale edilmeyeceği; ezan ve Kur'an'ın yeniden Türkçeleştirilmesi konusunda şahıslar tarafından yapılan açıklamaların MBK'nin fikirlerini ifade etmeyeceği vurgulanmıştı (Resmî Gazete, 30.07.1960). Dönem itibarıyla MBK lideri Cemal Gürsel'in açıklamaları da halkın hassasiyetlerine dikkat edildiğini göstermekteydi. Örneğin ezan ve Kur'an'ın yeniden Türkçeleştirilmesi konusunda basın mensupları tarafından kendisine yöneltilen bir soruya Gürsel, bunun halktan gelen bir talep ile

gerçekleştirilebileceğine dikkat çekerek konuyu konuşmanın zamansız olduğunu ifade etmişti (Milliyet, 03.03.1961).

MBK, darbe sonrasında merkezin değerlerinin yeniden üretilmesi doğrultusunda adımlar atmamış olsa da özellikle yeni Anayasa ile birlikte oluşturulan yeni kurumlar aracılığıyla, ilerleyen süreçte çevrenin siyasal aktörlerinin merkeze yönelik "tehdit" oluşturabilecek yeni kazanımlar elde etmesini denetlemeyi amaçlamıştı. Bu mekanizmalar merkez ile çevre arasındaki mücadelenin yeni başrol oyuncularını arasında yer alacaktı.

27 Mayıs Darbesi sonrasında çevrenin bir sonraki iktidar deneyimi 1965 seçimleri sonrasında Adalet Partisi (AP) iktidarıyla yaşanmıştır. AP iktidarında Ayasofya'nın ibadet açılması isteğinin dile getirilmesi; Senato'nun tabii üyelerinin Türkçe Kur'an ve ibadet istekleri; AP'li milletvekillerinin hac organizasyonlarında boy göstermesi; 1966 yılı adli yıl açılış törenlerinde Yargıtay Başkanı İmran Öktem'in hükümeti lâiklik üzerinden sert bir şekilde eleştirmesi ve Öktem'in 1969 yılındaki cenaze töreninin protestolara sahne olması; doğrudan İslâmcı bir kimliğe sahip olan millî görüş çizgisinin ilk siyasal partisi olan Millî Nizam Partisi (MNP) lideri Necmettin Erbakan'ın Mustafa Kemal ve lâiklik karşıtı söylemleri gibi olaylar merkez-çevre mücadelesi içerisinde değerlendirilebilecek örneklerdir (Savut, 2018, ss. 145-150). Tüm bunların dışında bu dönemde yaşanan iki olay merkez-çevre mücadelesi açısından sembol değere sahiptir. Birincisi Başbakan Süleyman Demirel'in 1966 yılı Ramazan Bayramı nedeniyle özel olarak çıkarılan *Bayram Gazetesi*'ne yazdığı köşe yazısıdır. Demirel bu köşe yazısında dinî bir üslup tercih etmiş, ülkeye ilişkin temennilerini ve milletin günahlarının bağışlanması isteğini Allah'a dua ederek dile getirmiştir (Demirel, 1966). Dönem itibarıyla çok ses getiren ve lâik devlet ilkeleriyle uyuşmadığı gerekçesiyle çok sert bir şekilde eleştirilen bu mesaj, merkez-çevre mücadelesindeki güç dengelerinde yaşanan değişimin kanıtlanabilmesi noktasında önemli bir örnektir. AP iktidarında yaşanan ikinci önemli örnek olay ise üniversitede "türban sorunu"nun Türkiye siyasetinin gündemine girmesidir. Kriz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencisi Hatice Babacan'ın derslere türbanlı girmek istemesi, fakülte yönetiminin ise buna izin vermemesi ile başlamıştır (Tercüman, 16.04.1968). Kriz, dönemin muhalif basını tarafından sadece bir örtünme meselesi olarak görülmemiş, İslâmcı siyasetin görünür kılınması olarak yorumlanmıştır (Sedes, 1968). Türkiye siyasetindeki ilk türban krizi öğrencilerin uzaklaştırma cezası alması ve fakülte yönetiminin değişmesi ile sonuçlanmıştı (Cumhuriyet, 18.06.1968).

1971 yılında merkezin çevreye karşı yeni bir müdahalesi gerçekleşti ve Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının imzasıyla yayınlanan muhtıra neticesinde Demirel Hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Muhtıra sonrasında çevreye müdahale olarak adlandırılacak en önemli gelişmelerden biri MNP'nin Anayasa Mahkemesi (AYM) tarafından kapatılması oldu (Milliyet, 22.05.1971).

Bunun dışında izinsiz Kur'an kurslarının kapatılması (Nebiler, 1994) da çevreye yönelik bir müdahale olarak kabul edilebilir.

1973 seçimleri sonrasında oluşturan koalisyon hükümetinde MNP'nin devamı niteliğindeki Millî Selamet Partisi (MSP) iktidar ortağı olarak yer aldı. MSP, daha sonra sağ siyasetin aktörleri tarafından kurulan Milliyetçi Cephe (MC) hükümetlerinde de anahtar parti olarak bulunacaktı. 1973-1980 dönemi özellikle MSP'nin iktidar ortaklıkları dikkate alındığında merkez-çevre mücadelesi açısından çok zengin bir içeriğe sahipti.

1973 seçimleri sonrasında kurulan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)-MSP koalisyonu aslında ideolojik ve kültürel anlamda birbirlerine çok uzak iki partinin birlikteliğini ifade ediyordu. İki partinin farklı değerler sistemini benimsemiş olması koalisyonun ilk günlerinden itibaren somut olaylarla gün yüzüne çıkmıştı. Daha koalisyonun ilk günlerinde kabinenin İçişleri Bakanı olarak görev yapan MSP'li Oğuzhan Asiltürk'ün valiliklere gönderdiği bir genelge ile bira alkollü içki statüsüne alınmış ve bu nedenle ruhsatsız yerlerde satılması yasaklanmıştı (Son Havadis, 12.03.1974). Benzer şekilde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün (VGM) bağlı bulunduğu devlet bakanlığının MSP'nin elinde olmasından hareketle VGM'ye ait binaların otel, eğlence yeri, kafeterya ve içkili lokanta amaçlı kullanımı yasaklandı ve bu binaların okul, hastane, ibadethane olarak kullanılması istendi (Milliyet, 22.03.1974). Dönem itibarıyla sembol gelişmelerden biri de Güzel İstanbul Heykeli konusunda yaşanmıştır. Cumhuriyet'in 50. Yılı nedeniyle Karaköy Meydanı'na yerleştirilen ve çıplak bir kadının tasvir edildiği bu heykel, MSP'liler tarafından Türk kadınına küçük düşürücü olduğu gerekçesiyle utanç verici olarak tanımlanmış ve valilik kararıyla kaldırılmıştı (Milliyet, 19.03.1974). Çevrenin MSP eliyle kazanımlar elde etmesi ya da bu yolda çaba gösterilmesi MC hükümetleri döneminde de devam etti. Özellikle çevrenin önem verdiği sembollerden biri olan ve daha önce söylem düzeyinde dönem dönem konuşulan Ayasofya Müzesi'nin ibadete açılması konusu daha yüksek sesle dile getirilmeye başlamıştı. Örneğin MSP'li Devlet Bakanı Hasan Aksay tarafından Başbakan Süleyman Demirel'e gönderilen bir mektupla Ayasofya'nın İstanbul'un fethinden müzeye dönüştürüldüğü tarihe kadar cami olarak kullanıldığı hatırlatılarak mevcut durumun hukuka aykırı olduğu dile getirilmişti (Milliyet, 25.05.1976). Aynı dönemde çevrenin aktörü olarak kabul edilebilecek bir sivil oluşum olan Millî Türk Talebe Birliği'nin üyesi yaklaşık 150 kadar öğrenci Ayasofya'da namaz kıyıp, dua etmişti (Son Havadis, 08.05.1976). Tüm bunların dışında MSP'nin helal turizm politikası; resmî bayramlarda kız öğrencilerin giydiği kıyafetler; MSP'li belediyelerin muhafazakâr politikaları vb. örnekler ile 1980'e gidilen süreçte merkez-çevre arasındaki söylem ve semboller açısından yaşanan gelişmeleri özetlemek mümkündür (Savut, 2018, ss. 188-196).

MSP'nin merkezin değerler sistemine yönelik tehdit olarak kabul edilen uygulamaları, ülkedeki sağ-sol çatışmasının kanlı eylemlere dönüşmesi, ekonomik

kriz ve siyasal istikrarsızlık gibi nedenlerle merkezin koruyucusu konumundaki bürokratik elit 12 Eylül 1980 tarihinde yeniden sisteme müdahale etmişti. Darbe sonrasında yönetimi elinde bulunduran Millî Güvenlik Konseyi, ülkeyi anarşi ortamından kurtaracak, millî birlik ve beraberliği sağlayacak bir ideoloji arayışına girmişti. Her ne kadar doğrudan devlet tarafından açıklanmasa da bu noktada tercih edilen düşünce sistemi Türk-İslâm Sentezi oldu (Güvenç vd., 1991, s. 38). Bu düşünce sistemi en basit tanımlamayla, millî kültüre ve dinî değerlere dayalı düşüncelerin bir araya getirilmesi yoluyla zayıflayan devlet otoritesinin güçlendirilmesini amaçlar (Çağlar & Uluçakar, 2017, s. 129). Dolayısıyla dinî öğeler, darbe sonrasında toplumsal düzenin yeniden sağlanmasında önemli araç olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda çeşitli uygulamalar hayata geçirilmiştir (Yılmaz, 2005, s. 637). 1981 yılında dönemin Devlet Bakanı Mehmet Özgüneş'in koordinatör olarak başında bulunduğu iki komisyon tarafından din eğitimi ve din istismarı konusunda hazırlanan raporda din eğitiminin genişletilmesi ve dinî yayınların kapsamının arttırılmasına yönelik ifadelerin yer alması (Zelyut, 1996, ss. 191-192), Devlet Planlama teşkilatı tarafından yayımlanan Millî Kültür Raporu'nda millî kültürün plânlanmasında İslâm dininin ihmal edilmemesi gerektiğinin belirtilmesi (Güvenç vd., 1991, s.220), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından hazırlanan *Kültür Unsurlarının ve Kültür Politikalarının Tespitinde Uygulanacak Yöntem, Görev ve Sorumluluklar* başlıklı raporda Atatürkçülük'ün Batı kültürü ile Türk-İslâm kültürünü bir araya getirmeye çalıştığının ifade edilmesi ve dinin toplumu bir arada tutacak bir kurum olarak tanımlanması (Bora & Can, 2000, ss. 175-176), ilk ve ortaöğretim kurumlarında din dersinin okutulmasının Anayasal bir zorunluluk hâline getirilmesi, Kenan Evren'in söylemlerinin içerisinde ayet ve hadislerden referansların yer alması (Birand vd., 2006, s. 169) gibi örneklerle hem Türk-İslâm Sentezi düşüncesinin benimsendiği fikrini hem de darbe sonrasında merkezin yeniden üretimi düşüncesinin aksine çevreye ait yeni kazanımların elde edildiği tezini desteklemek mümkündür.

12 Eylül sonrasında demokratik sisteme 1983 seçimleri ile dönüldü ve Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP) bu seçimler sonucunda tek başına iktidara geldi. Çevrenin temsilcisi kabul edilebilecek ANAP iktidarlarında da merkez-çevre mücadelesini söylem ve semboller üzerinden okuyabilmemizi sağlayacak önemli örnekler söz konusudur. Bu kapsamda mevcut mescidin ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle Meclis'e camii yapılması (Milliyet, 26.01.1987); resmî bayramlarda kız öğrencilerin giyecekleri eteklerin diz boyunun üzerinde olmamasına karar verilmesi (Milliyet, 13.05.1987); Özal'ın umre ve hac ziyaretleri ve bu ziyaretlerde ihram içerisindeki fotoğraflarının basına yansması (Milliyet, 22.03.1985); Ayasofya'nın ibadete açılması tartışmalarının gündeme gelmesi; bazı milletvekillerinin Meclis'teki konuşmalarında Arapça ve Farsça ifadeler kullanmaları gibi örnekler merkez-çevre mücadelesi içerisinde değerlendirilebilecek niteliktedir.

Dönem itibariyle söylem ve semboller düzeyinde yaşanan gelişmelerde, merkez-çevre ayrılığının en önemli başlıklarından birine işaret eden "türban sorunu"na ayrı bir parantez açmak gereklidir. 12 Eylül sonrasında üniversitedeki kız öğrencilerin başlarının açık olması gerektiği şeklinde bir genelge yayımlanmış, 1984 yılında ise Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından yayımlanan bir başka genelge ile modern bir örtünme şekliyle kız öğrencilerin başlarını kapatabilecekleri belirtilmişti. Uygulamada farklılıklar doğuran bu husus konunun Danıştay'a taşınması ile son buldu ve Danıştay'ın konuya ilişkin kararında üniversitelere türbanlı girmenin lâikliğe aykırı olduğu ve bu öğrencilere verilen uzaklaştırma cezalarının yasalara aykırı olmadığı belirtildi (Aksoy, 2005, s. 169). Böylelikle kendisini merkezin koruyucusu olarak konumlandırın yargı bürokrasisinin sisteme bir müdahalesi gerçekleşmiş bulunuyordu. İktidar kanadı ise yasal bir düzenlemeyi hayata geçirerek sorunu çözüme kavuşturmayı amaçladı. 1988 yılına gelindiğinde sorunun çözümü noktasında yeni bir adım atıldı ve 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'nda gerçekleştirilen değişiklik ile birlikte üniversitelerde hem öğrenciler hem de öğretim elemanları için kılık-kıyafet serbestliği sağlandı (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1988). Ancak bu yasa değişikliği Kenan Evren tarafından AYM'ye taşındı ve değişiklik AYM tarafından iptal edildi (Aksoy, 2005, ss. 169-170). Türban krizi geçici olarak Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı ile çözülecekti. Veto mekanizmasının ve Cumhurbaşkanı'nın AYM'ye gitme olasılığının ortadan kalkmasıyla birlikte yeni bir yasal düzenlemenin hayata geçirildi ve üniversitelerde türbana izin verildi (Cumhuriyet, 26.10.1990).

Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasının ardından ANAP'ın güç kaybetmesi ve sağ siyasetteki çok aktörlü yapı nedeniyle 1990'lı yıllar istikrarsız koalisyon hükümetlerine sahne oldu. Bu dönemin en önemli özelliği ise millî görüş çizgisinin partisi olan Refah Partisi'nin (RP) önce yerel seçimlerde ardından da genel seçimlerde büyük başarı elde etmesi ve 1995 sonrasında iktidarın büyük ortağı konumuna gelmesiydi.

1990'lı yıllar özellikle 1995 sonrasında dinî söylem ve sembollerin siyasal alandaki görünürlüğünün son derece arttığı, ancak bahsedilecek örneklerin merkez açısından ciddi tehdit olarak algılandığı bir süreçtir. RP Milletvekili Hasan Mezarıcı'nın Atatürk ve Cumhuriyet karşıtı çok sert açıklamalar yapması (Birand ve Yıldız, 2012, ss. 87-88); bazı RP'li milletvekillerinin Meclis'teki komisyon görüşmelerinde şeriat yanlısı ifadeler kullanması (Bican, 2017, s. 27); RP'li Şevki Yılmaz'ın Atatürk, Cumhuriyet ve lâiklik ile ilgili hakarete varan ifadeler kullanması (Birand ve Yıldız, 2012, s. 189; Milliyet, 21.11.1994); Taksim'e cami projesinin gündeme gelmesi; tarikat liderlerinin başbakanlık konutunda iftar yemeğinde ağırlanması; RP'li Adalet Bakanı tarafından Kur'an'ı ezberleyen mahkûmların affedilmesi önerisinin ve cezaevlerinde din kültürü dersi verilmesinin gündeme getirmesi; Ayasofya Müzesi'nin tatil gününün pazartesiden Cumaya alınması (Savut, 2018, ss. 246-251) gibi dönem itibariyle dikkat çeken örneklerden bahsetmek mümkündür.

RP'nin, iktidarın büyük ortağı olduğu dönemde yaşanan bu örnek olaylar, geleneksel merkezin doğrudan çevreyi hedef aldığı yeni bir müdahaleyi beraberinde getirdi. 28 Şubat 1997 tarihli Millî Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında, kurulun asker kanadı tarafından hükümete "önlemler listesi" sunulması demokratik siyasal sistemin işleyişine bir kez daha müdahale edildi. Bunun üzerine Erbakan hükümetten istifa etmek zorunda kaldı.

Erbakan'ın istifasının ardından 2002 yılındaki seçimlere kadar devam eden süreçte görev yapan tüm hükümetler çevrenin siyasal alandaki görünürliğini azaltmaya çalışmış ve dolayısıyla asker talepleri doğrultusunda hareket eden bir iktidar anlayışına sahiptirler (Findley, 2012, ss. 357-358).

Bu süreçte özellikle bürokraside kapsamlı bir tasfiye süreci yaşandı; RP, AYM tarafından kapatıldı; zorunlu eğitimin 8 yıl olarak belirlenmesine bağlı olarak imam hatip okullarının orta kısımları kapatıldı (Çalmuk, 2004, s. 27). Yine bu dönemde çevrenin kazanımlarının elinden alınması ve merkezin değerlerinin yeniden üretilmesi açısından sembol örnek YÖK Başkanı Kemal Gürüz'ün yükseköğretim kurumlarına gönderdiği bir talimatla türbanlı öğrencilerin üniversitelere alınmamasının istenmesidir (Toruk, 2011, s. 487). Dönem itibarıyla türban konusundaki asıl kriz 1999 seçimleri sonrasında yaşandı ve RP'nin kapatılmasının ardından bu partinin devamı olarak kurulan Fazilet Partisi'nden (FP) milletvekili seçilen Merve Kavakçı'nın Meclis'teki yemin törenine türbanla katılması çok sert tepkiyle karşılandı. Genel Kurul salonunda ciddi bir gerilim yaşandı ve kürsünün işgal edilmesiyle Kavakçı'nın yemin etmesi engellendi. Oturuma verilen ara sonrasında Kavakçı yeniden Genel Kurul salonuna gelmemiştir (Tayyar, 2009, s. 148).

Dönem itibarıyla söylemleri nedeniyle merkezin aktörleri tarafından yaptırım ile karşılaşan bir diğer isim de İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'dı. Erdoğan, Siirt'te okuduğu şiir nedeniyle hakkında açılan dava neticesinde 10 ay hapis cezası aldı. Tüm bu uygulamalar 28 Şubat müdahalesi sonrasında merkezin vesayet mekanizmalarının çevre üzerindeki denetim arayışını ortaya koymaktaydı.

Türkiye siyasetinin 1946 yılı ile birlikte rekabetçi bir yapıya bürünmesi, siyasal alandaki aktörlerin merkez-çevre ikiliği kapsamında da sınıflandırılmasını, farklı bir ifadeyle bu aktörlerin merkezin ya da çevrenin temsilcisi olarak nitelendirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu noktada, yukarıda merkezin kurumsallaşması olarak anlatılan dönemin siyasal aktörü konumundaki CHP'nin 27 yıllık iktidarına son veren DP, çevrenin kültürel alanda yeni kazanımlar sağlamasına öncülük etmiştir. Ancak bu noktada önemle belirtmek gerekir ki DP'nin merkezin değerlerini topyekün ortadan kaldırmak gibi bir tercihi söz konusu değildir. Merkezin kutsallarının büyük bir çoğunluğuna DP iktidarı tarafından da saygı gösterilmiş; bunun yanında özellikle ibadet dili başta olmak üzere kültürel pratiklerde dinî görünürliğünün öne çıkması sağlanmıştır. Bu

anlamıyla DP'yi bir yakın çevre partisi olarak değerlendirmek mümkündür. DP iktidarına yönelik 27 Mayıs müdahalesi esas itibariyle merkez-çevre paradigmasının genel kabulleri ile örtüşür gözükmektedir. Ancak, müdahale sonrası hayata geçirilen uygulamalar ikiliği "yeniden düşünmemizi" sağlayacak ilk noktaya işaret etmektedir. Şöyle ki, her ne kadar müdahalenin kendisi paradigmadaki genel kabul ile merkezin koruyucusu konumundaki bürokratik elitin merkezin değerlerini referans alarak sisteme müdahalesi olarak değerlendirilebilse de müdahale sonrasında merkezin değerlerinin "yeniden üretilmesi" tercih edilmemiş, bir diğer ifadeyle çevrenin DP dönemindeki kazanımları sistemden tasfiye edilmemiştir. 1960'lı yıllarda ise yine yakın çevrenin temsilcisi kabul edilebilecek AP'nin belirleyiciliği söz konusudur. AP iktidarlarında da çevre, özellikle söylem düzeyinde yeni kazanımlar elde etmiş olsa ve dinin kültürel yaşamdaki görünürlüğü artsa da bürokratik elitin merkezin değerlerine bağlılığı devam etmektedir. 1970'li yıllarda ise sağ siyasetin koalisyon hükümetlerindeki ağırlığı kültürel alanda dinî değerlerin belirleyiciliğini artırmış bu da çevrenin etki alanının genişlemesine imkân vermiştir. Bu dönemde ekonomik ve siyasal krizlerin yanında MSP çizgisinin eylem ve söylemleriyle uzak çevre karakteri sergilemesi sisteme yönelik yeni bir müdahalenin gerekçelerinden birini oluşturmuştur. Ancak tıpkı 1960 müdahalesinde olduğu gibi 12 Eylül Darbesi'nde de müdahalenin meşruiyeti merkezin değerler sistemi üzerinden tanımlanmış ancak müdahale sonrasında merkezin değerlerinin yeniden üretimi gerçekleşmemiş; aksine çevrenin lehine adımlar hayata geçirilmiştir. Bu durum paradigmanın Türkiye siyasetindeki hakim konumunu "yeniden düşünmemizi" sağlayacak bir başka gerektir.

1980 müdahalesi sonrasında yeniden sivil siyasete dönüş ile birlikte dinin kamusal ve kültürel alandaki belirleyiciliği artmış ve 1990'lı yıllara gelindiğinde tıpkı 1970'li yıllarda olduğu gibi uzak çevre aktörleri siyasal alanda yeniden güçlü bir konum elde etmiştir. RP'nin dönem itibariyle koalisyonun büyük ortağı sıfatıyla sistemdeki varlığı ve kendisini uzak çevre olarak nitelendirmemizi sağlayacak eylem ve söylemleri bürokratik elitin sisteme yeni bir müdahalesini beraberinde getirmiştir. Bu müdahale hem nedenleri hem de sonuçları bakımından merkez-çevre paradigmasının kabulleriyle tam olarak örtüşmektedir. Daha açık bir anlatımla ifade etmek gerekirse, hem müdahale geleneksel merkezin değerlerinin dışına çıkıldığı gerekçesiyle gerçekleştirilmiş hem de müdahale sonrasında merkezin değerleri yeniden üretilmiştir. Bu dönemde ayrıca başta yargı bürokrasisi olmak üzere bürokratik elitin merkezin kutsallık atfedilen değerlerine bağlılığın sürdürüğü; bununla birlikte çevrenin değerlerinin de bürokratik elit tarafından "tehdit" olarak algılanmaya devam ettiği görülmektedir. Merkezden çevreye yönelik bu doğrudan müdahale uzak çevre içerisinde fikir ayrılıkları doğurmuş ve çevrenin daha temkinli adımlar atmasını sağlamıştır.

FP, RP'nin kapatılması sonrasında RP'li isimlerin toplandığı noktaydı. Ancak 28 Şubat Müdahalesinin yaşaması parti içinde fikir ayrılıklarını beraberinde getirdi ve partinin politika değişikliğine gitmesi gerektiğini savunan yeni bir grup

ortaya çıktı. Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Bülent Arınç gibi isimlerin başını çektiği yenilikçi grup, FP'nin AYM tarafından kapatılmasının ardından millî görüş hareketinden ayrılarak Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AK Parti) kurdular. AK Parti, kuruluşunun üzerinden henüz 1 yıl bile geçmemişken katıldığı 2002 seçimlerinde büyük bir başarı göstererek tek başına iktidar oldu. AK Parti iktidarı, Türkiye siyasetinin merkez-çevre ayrımında kapsamlı değişiklikleri beraberinde getirecekti.

AK PARTİ İKTİDARINDA MERKEZ-ÇEVRE İLİŞKİLERİ

2002 seçimleri ile birlikte başlayan ve o günden itibaren tek parti iktidarı şeklinde devam eden AK Parti iktidarını 2 döneme ayırarak incelemek mümkündür. 2007 yılına kadar olan ilk iktidar dönemi merkez ve çevre aktörleri arasındaki denge sürecini ifade ederken; 2007 sonrasında AK Parti, merkez ve çevrenin geleneksel kalıplarını yıkacak kapsamlı dönüşümlere imza atmıştır.

2002-2007 Dönemi: Mücadele Devam Ediyor

AK Parti iktidarının ilk dönemi merkez-çevre mücadelesinin en önemli sembolü konumundaki "türban sorunu" açısından oldukça sancılı geçmiştir. Özellikle AK Partili isimlerin eşlerinin türban takıyor olması, iktidarın yeni sahibi ile merkezdeki bürokratik eliti sıklıkla karşı karşıya getirmiştir. Bu dönemde ilk kriz Meclis'in yeni başkanı Bülent Arınç'ın dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'i yurtdışına uğurlayacağı protokolde yaşandı. Sezer'in seyahatinde eşi de yanında olacağı için, protokol kuralları gereği, yapılacak uğurlama törenine Bülent Arınç ve eşinin birlikte katılması gerekiyordu. Sezer, Arınç'ın Meclis Başkanlığı döneminde yaşanan bu ilk türban krizini pratikte yeni bir önlem geliştirerek çözmek istedi ve bir sonraki yurtdışı seyahatine eşini götürmemeyi tercih etti (Milliyet, 24.11.2002). Sezer ayrıca, türban konusunun kamuoyunda yüksek sesle tartışılır duruma gelmesi üzerine, öğretmenler günü dolayısıyla yaptığı konuşmada "kamusal alanı düzenleyen hukuk kurallarının görmezden gelinerek uygulamada dinî kuralları geçerli kılacak girişimlerin hukuk devleti ile bağdaşmayacağını" dile getirerek korumacı bir söylem geliştirmişti (Sabah, 25.11.2002).

Yeni dönemde "türban sorunu" özellikle resmî bayramlardaki resepsiyonlar nedeniyle sık sık gündeme gelmekteydi. Örneğin Cumhurbaşkanı ve yüksek komuta kademesi, TBMM Başkanı Bülent Arınç'ın ev sahipliğinde gerçekleştirilen resepsiyonlara katılmıyor (Cumhuriyet, 24.04.2003); Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından düzenlenen resepsiyonlarda milletvekillerine eşli davet gönderilmeyerek ve davetiyelerde kılık-kıyafet şartları belirtiliyordu (Milliyet, 29.08.2003).

2004 yılında TSK'nın orduevlerinde geçerli olan kılık-kıyafet kurallarının Meclis yerleşkesi içerisinde yer alan Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'na bağlı

sosyal tesisler için de geçerli olduğunun ifade edildiği bir yazıyı tesisin girişine asarak; türbanlıların, bone kullananların ve sakal tıraşı olmayanların tesise giremeyeceğini belirtmesi de (Milliyet, 17.10.2004) aynı başlık içerisinde değerlendirilebilecek bir örnektir.

Ancak bu noktada kısa bir parantez açarak, 2002-2007 döneminde türban konusunda yaşanan krizlerin AK Partili isimlerin eşlerinin türban takıyor olmasından duyulan rahatsızlıktan kaynaklandığını söylemek gerekir. Başka bir ifadeyle AK Parti, iktidarının ilk döneminde mecbur olmadıkça türban konusunu gündeme getirmemeyi, özellikle de üniversitelerde türban serbestliğini tartışmamayı tercih etmiştir.

Aslında AK Parti iktidarının ilk döneminde de günlük yaşam pratiklerindeki değişimi gösterecek söylem ve sembollere rastlamak mümkündür. Ancak bunlar, merkez-çevre ayrımının sinir uçlarına dokunmayan ve merkezin denetim mekanizmasının dışında kalan örneklerdir. Resmî bayramlarda kız öğrencilerin giyeceği kıyafetlerin değiştirilmesi, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Ulusa Sesleniş programlarını her ayın ilk Cuma günü yapmayı tercih etmesi, Meclis'e kadın mescidinin açılması, alkollü ürünlere getirilen vergi artışı, Türk Standartları Enstitüsü tarafından "helal gıda" standartları hazırlanması, gibi örnekler (Savut, 2018, ss. 293-295) kültürel yapıda yaşanmaya başlayan değişimi simgeler niteliktedir.

Merkez ve çevre arasındaki mücadelenin türban sembolü üzerinden incelenebileceği en somut dönemlerden biri 2007 yılıdır. Sezer'in 7 yıllık görev süresinin sona ermesi nedeniyle devletin zirvesine yeni bir ismin seçilecek olması ve AK Parti'nin de bu ismi tek başına belirleyebilecek sandalye sayısına sahip olması merkezin aktörleri tarafından çok önemli bir "sorun" olarak değerlendirilmiş ve bu "sorun"u ortadan kaldırmaya yönelik çeşitli adımlar atılmıştı. Çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için detaylarına girilmeyecek olan 367 Krizi konusunda yaşananlar bu noktada atılan ilk adım oldu ve AYM'nin kararıyla AK Parti'nin mevcut milletvekili sayısıyla Meclis'te Cumhurbaşkanı seçmesi engellendi (Milliyet, 02.05.2007). Böylelikle tarihsel süreçte birçok kez merkez lehine önemli kararlara imza atan AYM, bir kez daha çevrenin karşısındaki bir denetim mekanizması olarak sahneye çıktı.

Cumhurbaşkanı seçimi konusunda aktif tutum takınan bir diğer bürokratik mekanizma da askerî bürokrasiydi. Cumhurbaşkanı seçimi yaklaşırken birçok kez çeşitli örneklerde merkezin değerler sistemi lehine tavrını belli eden askerî bürokrasi, Meclis'te ilk tur oylamanın yapıldığı 27 Nisan günü yayımlanan bir bildiri ile tavrını net bir şekilde ortaya koymuştu. Genelkurmay Başkanlığı'nın internet sitesinde yayımlanan ve Türk siyasal tarihi literatüründe "e-muhtıra" şeklinde anılacak bildiride toplumun dinî duygularının istismar edildiği iddia ediliyor, Cumhurbaşkanı seçimlerinin lâiklik ilkesi etrafında yürütülmesine işaret edilerek TSK'nin bu durumdan rahatsız olduğu ve Cumhuriyet'in ilkelerini

korumak için görevlerini eksiksiz yerine getireceği belirtiliyordu (Milliyet, 28.04.2007). Bu bildiri ile açıkça İslâmî kimliği ile bilinen bir ismin devletin zirvesine çıkma ihtimalinden duyulan "rahatsızlık" dile getiriliyordu. Siyasal iktidar ise istifa, darbe, geri adım gibi iddialara rağmen Genelkurmay Başkanlığı'nın Başbakanlığa bağlı olduğunun altını çizerek bildirinin karşısında yer almıştı. İlerleyen günlerde yapılan görüşmelerle iki taraf arasında uzlaşma sağlanmıştı (Tayyar, 2009, ss. 290-291).

Asker ile siyasal iktidar arasında uzlaşma sağlanmış gibi görünse de Cumhurbaşkanı seçimi konusunda ilk etapta merkezin istediği olmuş ve AYM'nin aldığı kararla AK Parti'nin Cumhurbaşkanı seçmesi engellenmişti. AYM kararının sonrasında iktidar tarafından erken seçim ve Anayasa değişikliği kararı alındı. Gerçekleştirilen erken seçimlerde yeniden tek başına iktidar olacak sandalye sayısını elde eden AK Parti, halktan yeniden güvenoyu almış ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) de Cumhurbaşkanı seçimine ilişkin Meclis'te yapılacak oylamaya katılmasıyla 367 engelini aşarak adayı Abdullah Gül'ü Çankaya'ya taşımıştı.

AK Parti iktidarının ilk dönemi merkez-çevre ikiliği açısından ciddi karşı karşıya gelişlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bir uzak çevre hareketinin içinden gelen yeni bir oluşum olarak hareket eden AK Parti, özellikle kurucu isimlerin siyasal geçmişleri nedeniyle merkezin koruyucusu bürokratik elit tarafından kuşku ile karşılanmıştır. Özellikle parti yöneticilerinin ve milletvekillerinin eşlerinin büyük oranda türbanlı olması kültürel alandaki en önemli çatışmalardan birine işaret etmektedir. Her ne kadar AK Parti, iktidarının ilk döneminde yakın çevre karakteri göstermiş ve merkezin değerler sistemine keskin bir karşı koyuşu ifade eden uygulamalarda bulunmamış olsa da bürokratik elit bu dönemde fazlasıyla korumacı bir tavır alış sergilemiş ve iktidarın hareket alanını sınırlayıcı müdahalelerde bulunmuştur. Dolayısıyla AK Parti iktidarının ilk dönemi itibarıyla merkez çevre ikiliğinin dinî sembol ve söylemler üzerinden şekillenişinin devam ettiğini söylemek mümkündür.

Abdullah Gül'ün devletin zirvesine çıkması, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez, eşi türbanlı olan bir ismin Cumhurbaşkanı olması anlamına geliyordu. Ayrıca siyasal iktidarın yasal düzenlemelerine karşı veto mekanizmasının işlevselliğini büyük oranda kaybetmesi ve özellikle geleneksel merkezin koruyucusu konumundaki bürokratik mekanizmalara yapılacak atamalar dikkate alındığında, 2007 yılının Türkiye siyaseti için yeni bir dönemin başlangıcına işaret ettiğini söylemek de yanlış olmaz.

2007 Sonrası Dönem: Kültürel İktidar Kodları Değişiyor

AK Parti'nin 2007 yılındaki genel seçimlerden galip çıkması ve Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte Türkiye siyasetinde kapsamlı

değişiklikler birbirini izledi. Bu konudaki en göze çarpan değişiklikler ise merkez-çevre mücadelesinin sembol alanı türban konusunda yaşandı.

2007 öncesi dönemde bürokratik elit ile siyasal iktidar arasında önemli krizlere neden olan "türban sorunu", yeni dönemde ilk etapta ikili resepsiyon uygulaması ile çözüldü. Buna göre Cumhurbaşkanı'nın ev sahipliği yapacağı resepsiyonlarda önce devlet erkânına eşsiz, daha sonra sivil toplum temsilcilerine eşli resepsiyon verildi. Ancak 2007 sonrası yaşanmaya başlayan dönüşümün bir yansıması olarak, içerikleri ve nedenleri bu çalışmanın kapsamı dışında kalan gelişmeler neticesinde, bürokratik yapı da ciddi bir dönüşüm geçirmişti. Nitekim 2012 yılının 29 Ekim'inde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, TSK'nin tüm komuta kademesinin de eşli olarak katıldığı resepsiyonda konuklarını ilk kez eşi ile birlikte karşıladı (Milliyet, 30.10.2012).

Bu dönemde üniversitede türban serbestliğinin sağlanması adına ilk söylem Başbakan Erdoğan tarafından dile getirildi ve Erdoğan, siyasal bir simge kabul edilmesi durumunda bile isteyen öğrencilerin türban takmasının engellenemeyeceğini ve bu konuda gerekli adımların atılacağını açıkladı (Hürriyet, 15.01.2008). Erdoğan'ın bahsettiği adım AK Parti ve MHP birlikteliği ile atıldı ve Anayasa'nın 10. ve 42. maddelerinde değişiklikler yapılarak üniversitelerde türban serbestliğinin sağlanması amaçlandı. Bu değişiklikler Meclis'te 411 gibi çok yüksek bir oy sayısı ile kabul edilmişti. Ancak bu değişiklikler CHP ve Demokratik Sol Parti tarafından AYM'ye götürüldü ve AYM de türbanı siyasal İslâm'ın simgesi olarak nitelendirerek Cumhuriyet'in temel ilkeleri ile çeliştiği gerekçesiyle değişiklikleri iptal etti (Aslan & Taylan, 2016, s. 266). Bu karar ile geleneksel merkezin denetim mekanizmaları bir kez daha sahne almıştı. Bu karardan sonra üniversitelerde türban serbestliğinin sağlanması için birkaç yıl daha beklemek gerekecekti. 2010 yılına gelindiğinde, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde tıp öğrenimi gören bir öğrenci tarafından gerçekleştirilen şikâyet üzerine YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan tarafından üniversiteye gönderilen yazıda "yönetmeliğe aykırı davranan" öğrencilerin dersten çıkarılmaması, bununla birlikte öğrenciyi dersten çıkaran öğretim elemanı hakkında disiplin soruşturması açılması istendi (Cumhuriyet, 05.09.2010). Kısa bir süre sonra yeni bir açıklama yapan YÖK Başkanı Özcan, üniversitelerde türban serbestliğinin çok büyük oranda sağlandığını dile getirdi (Toruk, 2011, ss. 488-489). Süreç içerisinde türban serbestliğinin tüm üniversitelerde uygulanması ile bu "sorun" tümüyle gündemden çıkmış oldu. Türk siyasal yaşamında muhtıralara, kürsü işgallerine, parti kapatma gerekçelerine konu olan türban, kültürel iktidar kodlarında yaşanan değişimi çok net olarak ortaya koyacak biçimde basit bir idari talimatla çözülmüştü. Üniversitelerde türban serbestliğini takiben, Ölçme Seçme ve Yerleştirme Merkezi tarafından gerçekleştirilecek sınavlara ilişkin başvurularda "başı açık" olma şartı kaldırıldı (Hürriyet, 05.07.2011). Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda ise okul öncesi eğitim kurumları ve ilkokullar hariç olmak üzere tüm ortaokul ve liselerde isteyen öğrencilerin başını örtebilmesine izin verildi (Resmî Gazete, 27.09.2014).

Eğitim sistemi içerisinde türban serbestliğinin tamamıyla sağlanmasının yanında kamu personeline yönelik adımlar da atılıyordu. Bu kapsamda ilk olarak bir yönetmelik değişikliği ile kamu personelinin türban takmasını engelleyen ifadeler Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetlerine Dair Yönetmelik'ten çıkarıldı. Ancak TSK, yargı ve emniyet mensuplarının bu konuda kendi yönetmeliklerine bağlı oldukları belirtilmişti (Sabah, 08.10.2013).

31 Ekim 2013 tarihindeki Meclis oturumu, Hac ibadetlerini tamamlayan AK Partili 4 kadın milletvekilinin bu oturuma başlarını kapatarak gelmeleri ve oturumun herhangi bir gerginlik olmadan tamamlanması (Sabah, 31.10.2013) noktasında Türkiye'de merkez-çevre mücadelesi açısından sembol olacak bir niteliğe sahipti. Kadın siyasetçilerin türban kullanımı noktasında bir diğer sembol olay da 2015 yılında yaşandı ve 1 Kasım 2015 tarihinde gerçekleştirilecek seçimlerden önce kurulan seçim hükûmetinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı olarak görev alan Prof. Dr. Ayşen Gürçan Türkiye'nin ilk türbanlı bakanı oldu (Birgün, 28.08.2015).

Kamu personeline ve kadın siyasetçilere tanınan türban serbestliğinin TSK, yargı ve emniyet mensuplarına sağlanması da çok uzun sürmeyecekti. 2015 yılında Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu tarafından, yargı mensuplarını ilgilendiren yasal düzenlemelerde türban yasağına ilişkin bir ifade bulunmadığından hareketle savcı ve hâkimlerin görev yaparken başlarını kapatabilecekleri açıklandı (Cumhuriyet, 01.06.2015). Emniyet mensuplarına türban serbestliğinin sağlanması noktasında da basit bir yönetmelik değişikliği yeterli oldu ve giyilen üniforma ile aynı renkte olmak ve yüzü kapatmamak koşulu ile kadın polis memurlarına da türban serbestliği getirildi (Hürriyet, 28.08.2016). TSK bünyesinde türban kullanımı ise iki aşamalı olarak gerçekleşti. Öncelikle 2013 yılında kamu personeline sağlanan türban serbestliği ile birlikte TSK'deki sivil memurların da türban takmasının önü açılmıştı. İkinci aşama ise 2017 yılında gerçekleşti ve Türk Silahlı Kuvvetleri Kıyafet Yönetmeliği'ne bir madde eklenerek TSK bünyesinde görev yapan kadın subay, sözleşmeli subay ve astsubayların giyilen üniforma ile aynı renkte olmak ve yüzü kapatmamak şartıyla başlarını örtmelerine izin verildi (Cumhuriyet, 22.02.2017). Doğrudan TSK personeli ile ilişkili olmasa da TSK'nin türban konusundaki değişen yaklaşımını gösteren bir diğer örnek de 2017 yılında yaşanmıştı. Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde gerçekleştirilen 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamaları kapsamında Kur'an okunurken dönemin Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar'ın eşinin şalı ile başını örtmesi medyada geniş bir yer bulmuştu. Aslına bakılırsa tek başına bu örnek bile Türkiye'nin kültürel iktidar kodlarında kısa bir dönem içerisinde yaşanan değişimi gösterecek açıdan anlamlıdır.

Türkiye'nin 2007 sonrasında yaşadığı dönüşümün niteliği sadece "türban sorunu" kapsamında yaşanan değişimler ile açıklanabilecek olsa da, dönem itibarıyla egemen kültürel değerlerdeki değişimin okunabilmesini sağlayacak çok

fazla sayıda örnekten bahsetmek mümkündür. Bu örneklerden dikkat çeken bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür (Savut, 2018, ss. 350-355): kamu personeline Cuma namazı izni getirilmesi; Meclis bahçesinde ilk kez iftar verilmesi; Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde gerçekleştirilen karşılama törenlerinde görevlilere tarihte kurulan 16 Türk devletini temsilen askerî uniformalar giydirilmesi; Millî Güvenlik Siyaset Belgesi'nde yapılan değişiklikle "irtica"nın iç tehdit olarak tanımlanmasına son verilmesi; Taksim'e cami projesinin temelini atılması; Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın kendisi hakkında hapis cezası verilmesine neden olan şiiri aynı yerde yeniden okuması; Ayasofya'da Kur'an okunması, TSK'ye ait sosyal tesislere ilişkin kılık-kıyafet yönetmeliğinde değişiklik yapılması; Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın tarihinde ilk kez Nabi, İtrî gibi isimlere ait dinî eserleri icra etmesi; özel tiyatrolara verilecek desteklerde "ahlâka uygun oyun" şartının aranması; şehit cenazelerinde Chopin'in cenaze marşı yerine İtrî'nin Segâh Tekbiri'nin çalınmaya başlaması; Jandarma yemek duasındaki "tanrımıza hamdolsun" ifadesinin "Allah'ımıza hamdolsun" şeklinde değiştirilmesi...

2007 sonrası Türkiye siyaseti AK Parti iktidarının güçlenen konumu nedeniyle merkez-çevre ilişkilerinde önemli değişikliklere sahne olmuştur. Bu dönemin en önemli ayırt edici özelliği bürokratik kadrolarda yaşanan değişimdir. Siyasal hayatı boyunca yakın çevre karakteri sergileyen AK Parti, devletin zirvesine de sahip olmanın verdiği güçten hareketle çevrenin değerler sistemine yakın isimleri önemli bürokratik kadrolara atamayı tercih etmiştir. Yükseköğrenim bürokrasisi ile başlayan ardından yargı bürokrasisi ve askeri bürokrasi ile devam eden değişim sürecinde bürokratik elit çevrenin değerlerini tehdit olarak gören yapısından uzaklaşmıştır. Merkez-çevre ikiliğinin yeniden düşünülmesini gerektiren temel nokta da burasıdır. Merkez-çevre ikiliğinin genel kabulleri hatırlandığında, merkeze ait değerler tanımlanırken temel belirleyicilerden biri; bürokratik elitin bu değerleri korunması gereken, kutsal değerler olarak kabul etmesi ve buna bağlı olarak çevrenin değerlerinin merkezden uzaklaştırılmasıdır. Ancak 2007 yılı ile başlayan dönüşüm sürecinde söylem ve semboller alanında yaşanan örnekler göstermektedir ki Türkiye siyasetinin geleneksel merkez-çevre ayrılığında çevreye ait olarak kodlanan dinî/muhafazakâr değerler bürokratik elit için artık sistemden dışlanması gereken değerler değildir. Ayrıca tam da bu noktada önemle belirtmek gerekir ki geleneksel merkezin değerleri de bürokratik elit tarafından tehdit olarak görülmemektedir. Bu durum da merkezin tek ve bölünemez yapısının yeniden düşünülmesi gerektiğini göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı-Türk siyasal sisteminin kendine özgü koşulları yöneten-yönetilen ayrımının değerler üzerinden tanımlanmasına neden olmuştur. İmparatorluk döneminde başlayan ve erken Cumhuriyet döneminde de kapsamı genişleyerek devam eden modernleşme sürecinin yürütücüsü modern eğitimden geçmiş lâik/seküler değerleri benimseyen bürokratik elit olmuştur. Bu anlamıyla modernleşme süreci ile birlikte Osmanlı-Türk toplumunun modernleşme eksenli kırılması din kurumu üzerinden tanımlanagelmıştır.

Erken cumhuriyet dönemi ile birlikte siyasal iktidarı doğrudan ele geçiren yeni nesil bürokratik elit, bahsedilen kırılmayı derinleştirmiş ve din kurumunun toplumsal yaşamın tüm alt sistemlerindeki görünürlüğünü ortadan kaldırmıştır. Bu cümleden hareketle kültürel alan da doğrudan seküler değerler üzerinden tasarlanmış ve mekânlardan rakamlara, kılık-kıyafetten söyleme kadar tüm alanlarda geleneksel değerler tasfiye edilmiştir. Bu dönem, bürokratik elitin koruyucusu olduğu ve herhangi bir sapma olduğunda yeniden üretilmesi ile kendisini görevli gördüğü merkeze ait değerlerin kurumsallaşma dönemini ifade eder.

Merkez-çevre dikotomisinin çevrenin merkeze yerleşmesi durumunda merkezin koruyucusu konumundaki bürokratik elitin sisteme müdahale ederek merkezin değerlerini yeniden üreteceği şeklindeki genel kabulü, Türkiye siyasetinin temel kırılma noktalarının açıklanmasında "görünürde" son derece uyumludur. Bir diğer ifadeyle Türkiye siyasetinin temel kırılma noktalarına ilk elde bakıldığında, iktidarda çevrenin temsilcisi olarak nitelendirilebilecek siyasal aktörlerin olduğu ve merkezin koruyucusu bürokratik elitin geleneksel merkezin değerleri üzerinden meşruluk sağlayarak sisteme müdahale ettiği görülmektedir. Ancak geleneksel merkezin sisteme müdahalelerin sonuçlarına bakıldığında, sadece çevrenin aktörlerinin sistem dışına çıkarıldığı, buna karşılık çevrenin kültürel alanda elde ettiği kazanımların ortadan kaldırılarak merkezin değerlerinin yeniden üretilmesinin tercih edilmediği görülmektedir. Merkezin aktörleri, halkın geleneksel çevreye yönelik hassasiyetlerini de dikkate alarak elde edilen kazanımların ortadan kaldırılması yoluna gitmemişlerdir. Aksine özellikle 1980 Darbesi sonrasında yaşanan süreç düşünüldüğünde çevrenin yeni kazanımları söz konusudur. Bu noktada sadece 28 Şubat sürecini dışarıda tutmak mümkündür. Ancak tek bir örnek ile paradigmayı hâkim paradigma konumuna taşımak da mümkün değildir. Bu kapsamda bakıldığında paradigmanın Türkiye siyasetinin sadece 1920-1960 dönemini açıklama noktasında hâkim paradigma olarak kabul edilebileceği söylenebilir.

Merkez-çevre ikiliğini yeniden düşünürken değinilmesi gereken bir başka önemli husus daha söz konusudur. Her ne kadar sisteme müdahale eden bürokratik elitler merkezin değerlerinin yeniden üretilmesini tercih etmese de kendilerini halen merkezin değerlerinin savunucusu olarak gördükleri ve çevreye yani dinî

alana ait değerleri tehdit olarak algıladıkları görülmektedir. Bir diğer deyişle merkez-çevre paradigmasının egemen konumu ile ilgili soru işaretlerinin varlığına rağmen, bürokratik elitlerin hassasiyetleri üzerinden paradigmanın geçerliliğini sürdürdüğünü söylemek de mümkündür. Çalışmanın kuramsal kısmındaki anlatıma geri dönerek belirtmek gerekirse entelijensiya grupları arasındaki çatışma varlığını sürdürmekte; entelijensiya Ortodoksluğu kısmen de olsa korunmaktadır. Dolayısıyla merkezin değerlerinin yeniden üretimi gerçekleşmeye de entelijensiya grupları arasındaki mücadele devam etmektedir. Bu durum ancak 2007 yılında başlayan süreç ile birlikte değişime uğrayacaktır.

Tek, değiştirilmesi mümkün olmayan merkez düşüncesi paradigmanın bir diğer önemli kabulüdür. Yine Türk siyasal yaşamı açısından düşünüldüğünde 2000'li yılların başlarına kadar bu kabulün geçerli olduğu söylenebilir. Bunu söylerken başta yargı bürokrasisi ve askerî bürokrasi olmak üzere sistemin denetim gücünü elinde bulunduran üst düzey bürokratik kadroların halen merkezin değerler sistemine bağlı olması temel belirleyicidir. Ancak AK Parti iktidarı ile birlikte, özellikle iktidarın girdiği tüm seçimlerden başarı ile ayrılarak halk desteğini arkasına almasının etkisiyle sistemin güç dengelerinin değiştiğini söylemek mümkündür. Anayasal değişiklikler ile birlikte bürokratik kadrolarda ciddi bir dönüşüm yaşanmış ve yeni bürokratik yapılanma çevreye ait muhafazakâr değerleri sistem için bir tehdit olarak görmemeye başlamıştır. Bunu kültürel hayatta ve günlük yaşam pratiklerinde görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle Türkiye'nin son dönem siyasal ve sosyal yaşamında dinî değerlerin bireysel alandan çıkarak kamusal yaşamda görünürlüğünün artması söz konusudur ve bu bürokratik elit tarafından sorun olarak kabul edilmemektedir.

Burada bir parantez açarak yeni bürokratik yapının geleneksel merkezin değerlerini de bir tehdit olarak görmediğini belirtmek gerekir. Yani cari dönem Türkiye siyasetinde hem geleneksel merkezin hem de geleneksel çevrenin değerlerinin birlikte var olduğu yeni bir merkezden bahsedilebilir. Dolayısıyla geleneksel çevrenin merkeze yerleştiği; yeni, bölünmüş bir merkez söz konusudur. Yani artık entelijensiya grupları arasında değerler sistemi üzerinden şekillenen bir tartışma söz konusu değilken; entelijensiya Ortodoksluğu da sona ermiştir. Tam da bu noktada merkez-çevre ikiliğinin yeniden düşünülmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, merkez-çevre ikiliği açısından ne merkezin değerler sisteminin yeniden üretimi söz konusudur ne de bürokratik elitin dinî değerlere karşı olumsuz tavır alışından bahsedilebilir. Dolayısıyla cari dönem Türkiye siyasetinin bölünmüş merkeze sahip yeni bir yapılanmaya mı evirildiği ve bu anlamıyla "yeni bir çevre" tanımlamasına mı ihtiyaç duyduğu yoksa merkez-çevre ikiliğinin tamamen ortadan mı kalktığı tartışılmalıdır.

Yazar Katkı Oranları ve Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma tek yazarlı olup yazar katkısı yüzde yüzdür. Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Açikel, F. (2006). Entegratif Toplum ve Muarıları: 'Merkez-çevre' Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar. *Toplum ve Bilim*, 105, 30-69.

Ahıska, M. (2006). Türkiye'de Çevresiz Merkez ve Garbiyatçılık. *Toplum ve Bilim*, 105, 11-29.

Ahmad, F. (2022). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (19. Baskı). Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Kaynak Yayınları.

AKP Yalnız Kaldı. *Cumhuriyet*. (24.04.2003).

Aksoy, M. (2005). *Başörtüsü-Türban: Batılılaşma, Modernleşme, Laiklik ve Örtünme*. İstanbul: Kitap Yay.

Anayasa Mahkemesi'nden '367 Şart' Kararı. *Milliyet*. (02.05.2007).

Aslan, S. & Taylan, Ö. (2016). Ak Parti Dönemi Din-Devle İlişkileri ve Laiklik Politikaları. S. Aslan ve Y. Demirhan (Der.), *Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi* içinde (ss. 233-281). Bursa: Ekin Yay.

Ayasofya Müzesi. *Zaman*. (01.02.1935).

Ayşen Gürcan İlk Türbanlı Bakan Oldu. *Birgün*, (28.08.2015).

Başkut, C. F. (1960, Temmuz 17). Alparslan Türkeşle Görüşme. *Cumhuriyet*.

Başörtülü Hâkim ve Savcı Serbest. *Cumhuriyet*. (01.06.2015).

Başörtülü Vekiller Meclis'te. *Sabah*. (31.10.2013).

Bayramoğlu, A. & Güngören, A. (2006). Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (13. Baskı) içinde. (ss.119-158). İstanbul: İletişim Yay.

Bican, M. (2017). *28 Şubat'tan Bugüne Bakmak*. İstanbul: Galeati Yay.

Bingöl, Y & Çolak, M. (2010). Merkez Çevre Teorisi Hala Türk Siyasetini Açıklıyor mu?. *Türkiye Günlüğü*, Kış (100), 94-106.

Birand, M. A. & Bilâ, H. & Akar, R. (2006). *12 Eylül Türkiye'nin Miladı* (5.Baskı). İstanbul: Doğan Kitap.

Birand, M. A. & Dündar C. & Çaplı, B. (2005). *Demirkarat Bir Demokrasinin Doğuşu* (10.Baskı). İstanbul: Doğan Kitap.

Birand, M. A. & Yıldız, R. (2012). *Son Darbe 28 Şubat*. İstanbul: Doğan Kitap.

Biranın Ruhsatsız Yerlerde Satışı Yasaklandı. *Son Havadis*. (12.03.1974).

Bora, T. & Can, K. (2000). *Devlet, Ocak, Dergâh* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yay.

Cami Laikliğe Aykırı Değil. *Milliyet*. (26.01.1987).

Cündioğlu, D. (1998). *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi Yay.

Cündioğlu, D. (2014). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset* (3.Baskı). İstanbul: Kapı Yay.

Çağlar, A. & Uluçakar, M. (2017). Günümüz Türkçülüğünün İslamla İmtihanı: Türk-İslam Sentezi ve Aydınlar Ocağı. *Türkiyat Araştırmaları*, Bahar (26), 119-139. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/582105>. (Erişim Tarihi: 17.09.2022).

Çalmuk, F. (2004). *Kod Adı İHL Bir İmam Hatip Hikayesi*. Ankara: Merdiven Yay.

Çankaya'daki 'Türban Yasağı' Bütünüyle Bitti. *Milliyet*. (30.10.2012).

Demirel, S. (1966). Türk Milleti İle Bayramlaşma. *Son Havadis*. (26.01.1966).

Eroğul, C. (2014). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Eryılmaz, B. (2010). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme* (3. Baskı). İstanbul: İşaret Yayınları.

Etekler Diz Altı. *Milliyet*. (13.05.1987).

Fahd Özal'a 3,5 Saat İçini Döktü. *Milliyet*. (22.03.1985).

Findley, C. (2012). *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007* (2.Baskı). çev. Güneş Ayas. İstanbul: Timaş Yayınları.

Gazi Eğitim Öğrencileri Dün Sınava Girdiler. *Cumhuriyet*. (18.06.1968).

Genelkurmay'dan Sert Açıklama. *Milliyet*. (28.04.2007).

Gönenç, L. (2006). 2000'li yıllarda merkez ve çevre ilişkilerini yeniden düşünmek. *Toplum ve Bilim*, 105, 129-152.

Gürsel'in Basın Toplantısı. *Milliyet*. (03.03.1961).

Güvenç, B. & Şaylan, G. & Tekeli, İ. & Turan, Ş. (1991). *Türk-İslam Sentezi*. İstanbul: Sarmal Yay.

Güzel İstanbul Heykeli Kaldırıldı. *Milliyet*. (19.03.1974).

Hanioğlu, M.Ş. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

İlâhiyat Fakültesinde Süresiz Boykot Dün Başladı. *Tercüman*. (16.04.1968).

İnce, Ö. (2010, Aralık 3). Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun. *Hürriyet*. <http://www.hurriyet.com.tr/bazi-kisvelerin-giyilemeyecegine-dair-kanun-16436997>, (Erişim Tarihi: 19.02.2022).

Jaschke, G. (1972). *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kamuda Başörtüsü Yasağı Kalktı. *Sabah*. (08.10.2013).

Kamusal Alanda Türban Takılmaz. *Sabah*. (25.11.2002).

Kara, H. (2012). *Siyasal, Toplumsal ve Ekonomik Değişim Sürecinde Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Karpat, K. (2006). *Osmanlı'da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi.

Kayıtta 'Başı Açık' Fotoğraf Şartı Kalktı. *Hürriyet*. (05.07.2011).

Kışlalı, A. T. (2006). *Siyasal Sistemler, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma* (7.Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

Mannheim, K. (2004). *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, (2. Baskı). Ankara: Epos Yayınları.

Mardin, Ş. (1991). Türkiye'de Din ve Laiklik. İçinde *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yay.

Mardin, Ş. (1992). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yay.

Mardin, Ş. (2009). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri. E. Kalaycıoğlu ve A.Y. Sarıbay (Der.), *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde (4. Baskı). (ss.121-158). Bursa: Dora Yay.

Meclis 'orduevi'. *Milliyet*. (17.10.2004).

Meclis'ten Türban İzni. *Cumhuriyet*. (26.10.1990).

Mevzuat Bilgi Sistemi. (1925, 28 Kasım). *Şapka İktisası Hakkında Kanun*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=671&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=3> (Erişim Tarihi: 19.02.2022).

Milli Nizam Partisi Kapatıldı. *Milliyet*. (22.05.1971).

MSP'li Aksay: Ayasofya'nın Müze Olması Yönetmeliğe Aykırıdır. *Milliyet*. (25.05.1976).

MTTB'li Öğrenciler Fatih'in Arzusunu Yerine Getirdik Dediler. *Son Havadis*. (08.05.1976).

Münevver Hanım Tedbiri. *Milliyet*. (24.11.2002).

Nebiler, H. (1994). Şeriatçılar Gemi Azıya Alıyor. *Cumhuriyet*. (24.03.1994).

Ortaylı, İ. (2002). *Gelenekten Geleceğe* (6. Baskı). İstanbul: Ufuk Kitabevi

Ozankaya, Ö. (1995). *Türkiye'de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli* (8. Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.

Özcan'dan Türbana Vize. *Cumhuriyet*. (05.09.2010).

Radyoda Kur'an. *Zafer*. (07.07.1950).

Resmî Gazete. (1934, 13 Aralık). *Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun*, Sayı:2879. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2879.pdf> (Erişim Tarihi: 22.02.2022).

Resmî Gazete. (1960, 30 Temmuz). *Millî Birlik Komitesinin (35) Numaralı Tebliği*, Sayı:10565. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10565.pdf> (Erişim Tarihi: 20.02.2022).

Resmî Gazete. (2014, 27 Eylül). *Millî Eğitim Bakanlığına Bağlı Okul Öğrencilerinin Kılık ve Kıyafetlerine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılması Hakkında Yönetmelik*, Sayı:29132. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/09/20140927-8.htm> (Erişim Tarihi: 20.02.2022).

Savut, E. (2018). *Türkiye'de Yeni Merkezin Oluşumunda Geleneksel Çevrenin Kullandığı Araçların İşlevselliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Sedes, İ. (1968). Mesele Başörtü Meselesi Değil. *Milliyet*. (25.04.1968).

Shills, E. (2002). Merkez ve Çevre. *Türkiye Günlüğü*, 70, 86-96.

Simgeye Yasak Olmaz Türban İşi Çözülecek. *Hürriyet*. (15.01.2008).

Şevki Yılmaz 29 Ekim'e Dil Uzattı. *Milliyet*. (21.11.1994).

Tayyar, Ş. (2009). *Kıt'a Dur! 28 Şubat'tan 27 Nisan'a İktidar Kavgası* (3. Baskı). İstanbul: Timaş Yay.

TBMM. (1988, 16 Kasım). *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:18, Cilt:17, Birleşim:26.

Toruk, İ. (2011). Türkiye'de Başörtüsü Sorunu ve Yazılı Medya Sunumu. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 483-514. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257725>.

TSK'de Başörtüsü Yasağı Kalktı. *Cumhuriyet*. (22.02.2017).

Tunaya, T. Z. (2003). *İslamcılık akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

Tuncel, G. & Gündoğmuş, B. (2012). Türkiye Siyasetinde Merkez – Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14(3), 137-158.

Türban Ayarlı Davet. *Milliyet*. (29.08.2003).

Ünüvar, K. (2009). İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya. T. Bora & M. Gültekingil (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. içinde (8. Baskı). (129-142), İstanbul: İletişim Yay.

Vakıf Binaları Otel ve Lokanta Yapılmayacak. *Milliyet*. (22.03.1974).

Weber, M. (2012) *Ekonomi ve Toplum*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yay.

Yargıdan Sonra Polise De Türban Serbest. *Hürriyet*. (28.08.2016).

Yılmaz, M. (2005). Darbeler ve İslamcılık. T. Bora & M. Gültekingil (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslamcılık* içinde (2.Baskı). (632-639). İstanbul: İletişim Yay.

Zelyut, R. (1996). *Muaviye'den Erbakan'a Din ve Siyaset*. İstanbul: Yön Yay.

Zürcher, E. J. (2016). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (33. Baskı), çev. Yasemin Saner, İstanbul: İletişim Yay.